

▷ SZÖVEG: RAUCSIKNÉ VARGA ANDREA—HARMAN-TÓTH ERZSÉBET—FELKERNÉ KÓTHAY KLÁRA

ÁSVÁNYTANI KOKTÉL

BÓR A SÖRLBEN

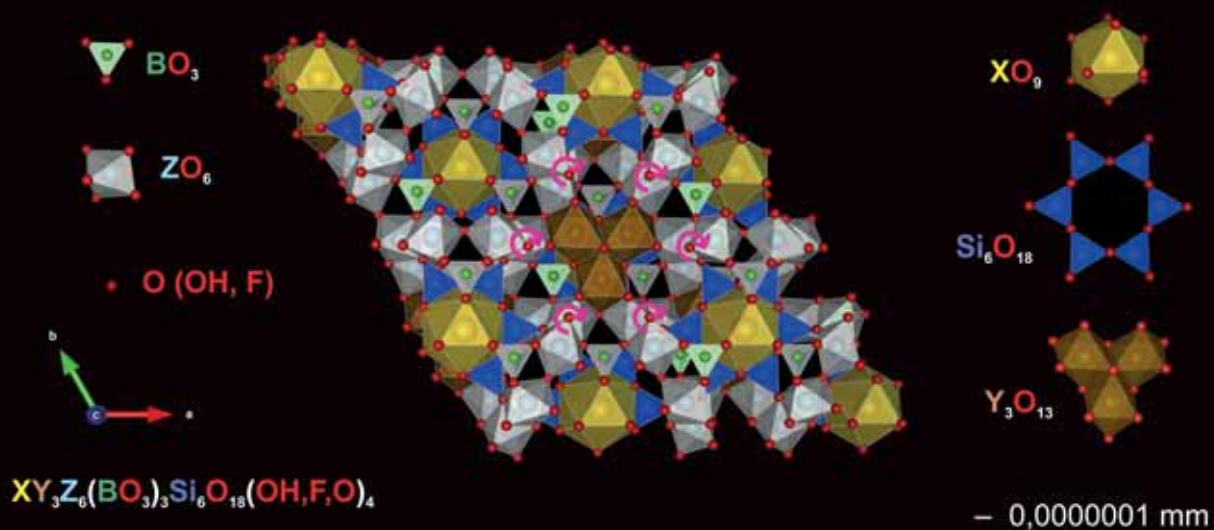
A földtudományokon belül az élettelen természet csodáinak népszerűsítését célzó program – a Magyarhoni Földtani Társulat szervezésében az Év ásványa és az Év ősmaradványa – részeként az „Év ásványa 2020” címet a turmalin nyerte el, mely valójában nem is ásványfaj, hanem – hasonlóan a programsorozat első nyerteséhez, a gránáthoz (Év ásványa, 2016) – egy ásványcsoport összefoglaló neve, ami kémiai értelemben és színgazdagságát tekintve is igazi koktélt alkot...

Bórtartalmú gyűrűszilikát

Ásványtani értelemben a turmalin egy bonyolult és változatos kémiai összetételű, bórtartalmú (a bór ritka elem, félfém) és gyűrűs szerkezetű szilikát-ásványcsoport megnevezése. A turmalin a leggyakoribb bórtartalmú ásvány, a földkéregben található bór döntő mennyisége ehhez a csoporthoz kapcsolható.

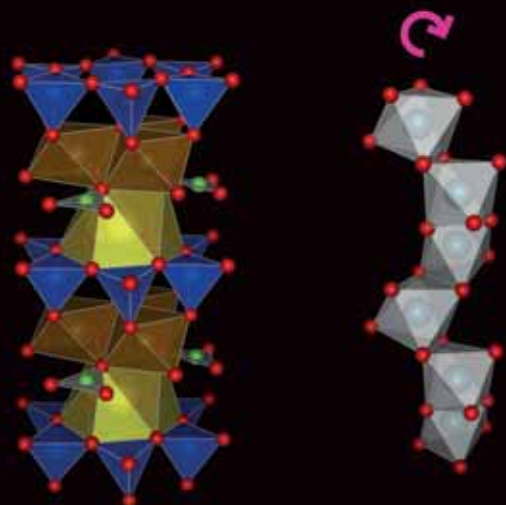
A turmalin-csoport több mint 30 tagot tartalmaz. Számos színváltozata ismert, többszínű és sávós, zónás példányai szintén gyakoriak, amelyek a kémiai összetétel megváltozását jelzik a kristályosodás során.

A turmalin-csoport több mint 30 tagot tartalmaz. Számos színváltozata ismert, többszínű és sávós, zónás példányai szintén gyakoriak, amelyek a kémiai összetétel megváltozását jelzik a kristályosodás során.

Toronyszerkezet

A kék (szilikát), barna (Y) és sárga (X) modulok tornyokat alkotnak, ezekhez kapcsolódnak a borát-csoportok. A „színes” tornyokat a $(ZO_6)^9$ oktaéderekből felépülő 6 spirál (rózsaszín nyíl jelzi) köti össze szomszédjaival

Színpompás mozaik

A turmalin kristályszerkezete, atomi léptékben. A turmalin-csoportban a biztos alapot a kék szilikátgyűrűk (Si_6O_{18})¹² és a zöld háromszöggel jelölt borát-csoportok $(BO_3)^3$ adják. A kisebb-nagyobb fémek az X, Y, Z betűkkel jelölt helyeken foglalnak helyet, őket pirossal jelölt oxigén övezi. A szilikátok – és így a turmalin is – komplex anionos vegyületek. Alkotóikra ionként tekintünk, még akkor is, ha az ábrán a töltést nem jelöltük!

Turmalin

Brazília, 30 mm
Gál László gyűjteménye

A turmalin-csoport leggyakoribb, több mint 95%-át adó tagja a vastartalmú, sötétbarna-fekete sörle, az általában sárga-barna, magnéziumban gazdag drávit és a különböző árnyalatú színekben pompázó, nátriumot és lítiumot is tartalmazó elbait. A fajnév és a színváltozat között azonban nincs egyértelmű megfeleltetés: több különböző kémiai összetételű faj azonos vagy nagyon hasonló színű lehet.

A változatos színű, oszlopos, hosszanti irányban erősen rostozott kristályok az ásványgyűjtemények látványos darabjai. A kristályok keresztmetszete jellegzetesen háromszög alakú, kikerekedő oldallapokkal, gyakran körkörös többszínű (kókárdás) megjelenéssel. Keménysége (az üveget karcolja), ellenálló képessége és a szivárvány színeiben ragyogó változatai miatt kedvelt ékszeripari alapanyag.

Turmalin pegmatitban

Sörleben nőtt kristályok pegmatitban (Dolní Bory, Csehország)
Koch Sándor: Ásványgyűjtemény, Szeged

FOTÓ: RAUCSIKNÉ VARGA ANDREA

TURMALIN-CSOPORT (CIKLOSZILIKÁTOK, BOROSZILIKÁTOK)

Egyszerűsített általános képlet: $XY_3Z_6(BO_3)_3Si_6O_{18}(OH,F,O)_4$

(ahol leggyakrabban X = Ca, K, Na, de ez a hely a kristályszerkezetben maradhat üres is; Y = Mg, Li, Al, Fe, Mn; Z = Al, Cr, Fe, V, Ti)

Kristályrendszer: trigonális (háromszöges)

Megjelenés: nyúlt, oszlopos kristályok, sugaras halmazok, ritkán tömeges

Keménysége a Mohs-skálán: 7–7,5 (az üveget karcolja)

Sűrűség: 2,9–3,3 g/cm³ (a sűrűség növekedésével a színe általában sötétebb)

Hasadás, törés: nem hasad, rideg; törése egyenetlen, kagylós

Fény: üvegfényű

Szín: nagyon változatos, a színtelentől a feketéig változhat

Porszín: színtelen, fehér

Átlátszóság: általában áttetsző vagy átlátszatlan, ritkán átlátszó

Különleges tulajdonságok: színe irányfüggő, savakban oldhatatlan, kristályai piezo- és piroelektromosak

„Turmali”, a színgazdag drágakő

A turmalin a mediterrán térségben már az ókorban ismert volt. A feljegyzések szerint a középkori Kínában is felhasználták: a Burmából (a mai Mianmarból) származó, koptatott, piros turmalinokból a hivatalnokok öltözetéhez tartozó sapkák gombjait készítették. Európában csak a 18. század óta terjedt el, ahová 1703-ban hozták be a hollandok Ceylonból (a mai Srí Lankából).

Az új, színes drágaköveket – a hasonló színű gránáttal és cirkonnal együtt – szingaléz szóval „turmali”-nak nevezték. (A szingalézek Srí Lanka legnagyobb etnikai csoportját alkotják). Ennek jelentése ma sem ismert biztosan, valószínűleg a kövek barna vagy vörös színére utalhatott.

A sörlt viszont drágakőnek csak kivételes esetben csiszolták – ezt a 19. században, a viktoriánus időkben gyászékszerek díszítőköveként használták, napjainkban viszont ékköként értéktelen. A színes változatok közül a barna, sárga vagy ritkán kék drávit, továbbá az elbait különböző árnyalatú kristályai az értékesek. Ezek gyakran színüket tükrözve önálló elnevezést kaptak. A színváltozatok közül a kék indigolit a legértékesebb, amit a zöld verdelit és a vörös rubellit követ. Sokszínűsége miatt a turmalint sokszor más drágakő pótlására vagy helyettesítésére alkalmazzák.

A turmalin színének alakításával mesterségesen is próbálkoznak: 650 °C-on hevítve egyes afrikai kristályok a ritka smaragdzöld színt veszik fel. Speciális kezelés (hő- vagy nagy energiájú sugárzás) hatására a sötét színű példányok színe halványodik, szebbé varázsolva ezzel a kristályokat.

A turmalin színváltozatai az ékszeripari elnevezésekkel (nem tudományos fajnevek)

színtelen	AKROIT (a görög színtelen szóból)
rózsaszínű vagy vörös	RUBELLIT (a latin vörös szó után, „pirosas”), apirit
mézsárga	CEYLONI „PERIDOT”
sárgászöld	BRAZÍLIAI „KRIZOLIT”, BRAZÍLIAI „PERIDOT”
zöld	VERDELIT (olasz–görög eredetű, „zöld kő”), BRAZÍLIAI „SMARAGD”
kék	BRAZÍLIAI „ZAFÍR”
sötétkék, indigókék	INDIGOLIT
vörös, lilásvörös, rózsaszínű	SZIBERIT (szibériai előfordulásáról), szibériai „rubin”
vörös kristály fekete végződéssel; fekete végű, zónásan színezett kristály	MÓRFEJ
zöld kristály vörös végződéssel	TÖRÖKFEJ
külső részén zöld, belül vörös vagy rózsaszínű	GÖRÖGDINNYE-TURMALIN

**Verdelit (zöld turmalin) ►
kvarckristályon**
Brazília, 25x40 mm
Gál László gyűjteménye

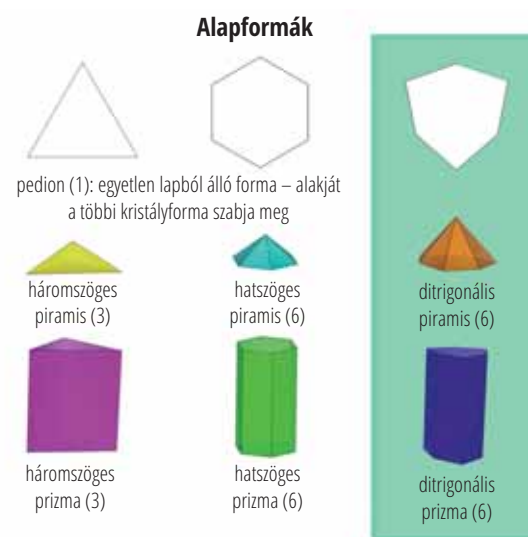
Az új, színes drágaköveket – a hasonló színű gránáttal és cirkonnal együtt – szingaléz szóval „turmali”-nak nevezték. (A szingalézek Srí Lanka legnagyobb etnikai csoportját alkotják).

A turmalin a háromszögesrendszerben kristályosodik

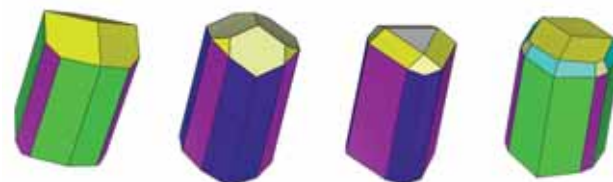
Hét alapformájának (a formákhoz tartozó kristálylapok számát zárójelben adtuk meg) egyike sem zárja körbe önmagában a teret, így a kristályok csak több forma kombinációjával jöhetnek létre. A zöld háttérrel kiemelt ditrigonális („kettős háromszöges”) formák és átmetszet a turmalin védjegyévé váltak, erről a kevésbé gyakorlott gyűjtők is megismerik ►

FOTÓ: KUPI LÁSZLÓ

Kombináció: turmalinkristályok csak az alapformák kombinációjával jöhetnek létre

Út a magmától a felszínig

A turmalin leggyakrabban magmás közetekben fordul elő. A gránitokhoz kapcsolódó ásványtársulásokban a sörlt és az elbait egyaránt gyakori. Ritka gránitváltozat a luxullianit, ami nevét típuslelőhelyéről, az angliai Luxulyan településről kapta. Ez a közet sugárirányban elhelyezkedő, tús turmalinkristályokat tartalmaz a közetalkotó kvarc és kaliföldpát mellett. Átalakult közetekben, például csillámpalában, márványban többnyire a drávit fordul elő. Korábbi közetek felszíni lepusztulása, majd a felaprózódott üledék szállítása következtében a turmalin a törmelékes üledékes közetekben szintén megtalálható. Ellenálló képessége miatt torlatokban halmozódhat fel, továbbá kis mennyiségben parányi szemcséként homokkő vagy konglomerátum alkotórésze lehet, de kavicsok közetalkotó ásványaként is megjelenhet.

A „begyűrűzött” földgömb

A turmalint számos gazdag lelőhelye, széles körű elterjedése igazi világjáróvá teszi. Drágakőminőségű turmalint legfőképp Braziliában, több afrikai országban (Kenya, Madagaszkár, Malawi, Mozambik, Namíbia, Nigéria, Tanzánia, Zimbabwe), továbbá az USA-ban, Oroszországban, Pakisztánban és Afganisztánban bányásznak. Gazdag előfordulásai ismertek Srí Lankán és Indiában.

Braziliában szinte minden árnyalatú turmalin fellelhető, különleges, ragyogó színű, kék és zöld turmalin került elő Paraiba államban. Ez a réztartalmú, zárványokban gazdag változat paraiba-turmalinként vált ismertté.

Braziliában szinte minden árnyalatú turmalin fellelhető, különleges, ragyogó színű, kék és zöld turmalin került elő Paraiba államban. Ez a réztartalmú, zárványokban gazdag változat paraiba-turmalinként vált ismertté.

Turmalinkoktól – esernyővel

Többszínű turmalin albittal és kvarccal.

Stak Nala, Pakisztán, 31x36 mm

Gál László gyűjteménye

FOTÓ: KUPI LÁSZLÓ

FÖLDGÖMB VILÁGLÁTÓ A TRENDFM-EN
CSÜTÖRTÖKÖNKÉNT 16.35-KOR.
A RÁDIÓBAN VENDÉGÜNK A TÉMÁRÓL:
HARMAN-TÓTH ERZSÉBET

TRENDFM 94.2
GAZDASÁGI RÁDIÓ CSOPORT

KORÁBBI MŰSORAINK MEGHALLGATHATÓK:
WWW.TRENDFM.HU

Luxullianit

E kőzetben a hosszúkás, hússzínű földpátok mellett az uralkodó ásvány a fekete turmalin

Cornwall, Anglia, 10x20 cm, az ELTE TTK Közéttan-Geokémiai Tanszék gyűjteménye

FOTÓ: HEGYESI ESZTER

Híresek az erdélyi lelőhelyek is (Párva, Macskamező), ahol deciméteres sörkristályok találhatóak. A drávit, ami nevét a közeli Dráva folyóról kapta, típuslelőhelye a szlovéniai Dobrova település.

Magyarországon a gyűjtők nincsenek könnyű helyzetben, többnyire néhány milliméteres, esetleg pár centiméteres példányokkal találkozhatunk. Hazánkban a sörl a legelterjedtebb változat, de a drávit is előfordul.

Magyarországon a gyűjtők nincsenek könnyű helyzetben, többnyire néhány milliméteres, esetleg pár centiméteres példányokkal találkozhatunk. Hazánkban a sörl a legelterjedtebb változat, de a drávit is előfordul. Felszínen legnagyobb mennyiségben a Soproni- és a Velencei-hegységben található. A Börzsönyből, a Bükkből, továbbá a Zempléni-hegységből szintén ismert. A Duna hordalékából pedig több centiméteres turmalint tartalmazó kavicsok gyűjthetők.

Az elektromos ékkő

A turmalin különleges tulajdonsága, hogy dörzsölés vagy melegítés hatására a nyúlt kristályok „feltöltődnek”, azaz a kristály átellenes végei ellentétes elektromos töltésűek lesznek (piezo- és piroelektromosság). Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a „turmalinrúd” az egyik végén pozitív, a másikon negatív töltést mutat, ezért apró papírdarabkákat vagy porszemcséket képes magához vonzani.

A turmalin nagyobb kristályait Ceylonból először Európába hozó hollandok ezt a jellemzőt fel is használták, hiszen tajtékpipáik tisztításához turmalint alkalmaztak. Innen származik a hosszú időn át érvényes elnevezése: „Aschentrecker”, vagyis hamuhúzó, hamuszívó. Akkoriban azonban ezt még nem feleltették meg az elektromosságnak, hanem a mágnességgel azonosították („ceyloni mágnes”).

A turmalin egy különleges optikai tulajdonsága az is lehetősége, hogy a sötét színű kristályokat a műanyag polarizátorfóliák kifejlesztése előtt polarizátorként használják. Erre szolgált az úgynevezett turmalinfogó, ami a 19–20. század fordulójának legegyszerűbb polarizálókészüléke volt.

Dizájn-napszemüveg

Lencsék nigériai görögdinnye-turmalin szeletekből: inkább kiállítási tárgy, mint napi használatra szánt eszköz. A híres ditrignális átmetset itt kissé megnyúlt, de azért felismerhető. Naomi Hinds ékszerművész munkája, a turmalinok John White gyűjteményéből

A turmalin nagyobb kristályait Ceylonból először Európába hozó hollandok ezt a jellemzőt fel is használták, hiszen tajtékpipáik tisztításához turmalint alkalmaztak.

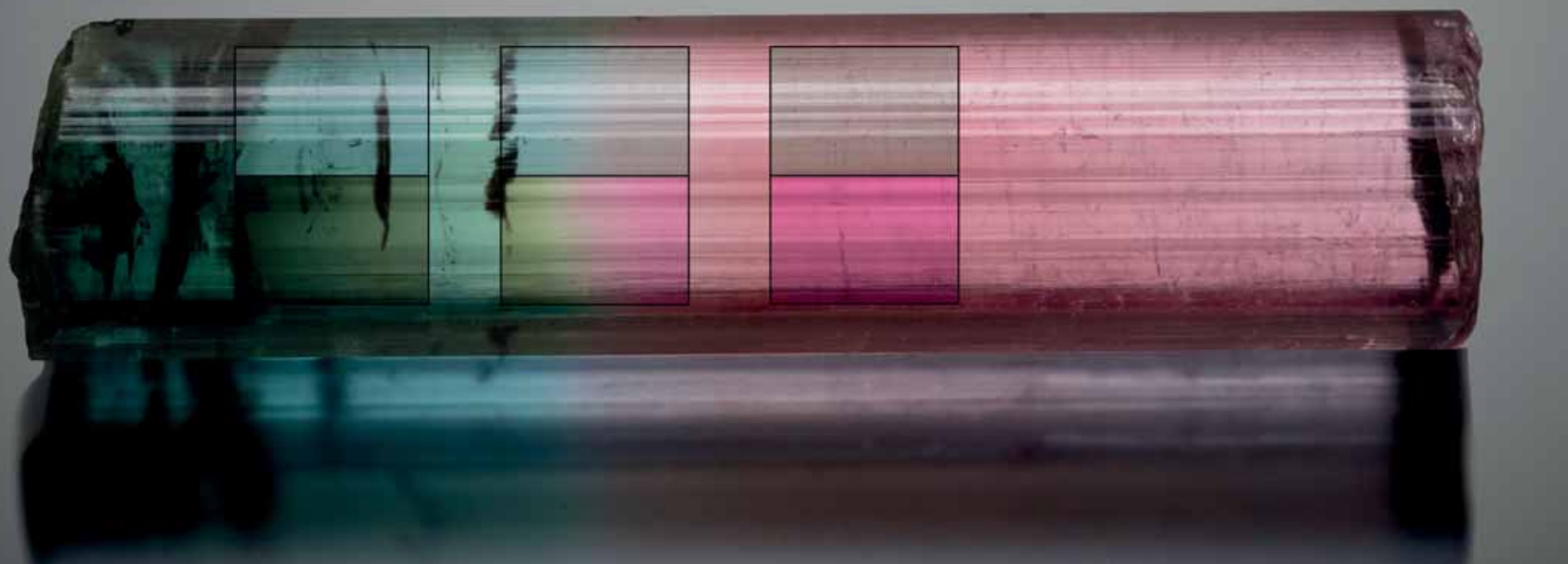
Elbaitkristály

A kis, két részből álló téglalapok polarizátor segítségével a kristály irányfüggő színnyelését mutatják meg. Szemünk önmagában nem képes a jelenséget érzékelni, egy egyszerű polárszűrő segítségével azonban – pl. egy átlátszó turmalinkristályt akár LED-kijelzős mobilunk fehér képernyőjén körbeforgatva – mi is könnyen érzékelhetjük a kristály színének változását.

Big Kahuna-fészek, Oceanview Mine, Pala District, San Diego Co., California, USA. A kristály 3,7 cm. Az Oceanview Mines LLC példánya

FOTÓK: MARK MAUTHNER

PIEZOELEKTROMOSSÁG: bizonyos anyagokban nyomó- vagy húzóerő hatására elektromos polarizáció, azaz töltéssétválasztás jön létre. A piezoelektromos kristályok piroelektromosak is.

PIROELEKTROMOSSÁG: egyes kristályok hőmérsékletének változása során az egymással szemben lévő kristálylapokon ellentétes töltések halmozódnak fel.

POLARIZÁTOR: a polarizálatlan elektromágneses sugárzás (fény) átalakítására szolgáló eszköz. A polarizálatlan fényben különböző polarizációs síkok keverednek, míg a polarizált fényben csak egyféle polarizációs sík van jelen.

Aki a kicsit nem becsüli...

Az elmúlt évek több „Év ásványa”, a galenit, a fluorit és a kvarc is bővelkedett a gyakorlati felhasználási lehetőségekben, a turmalin azonban látszólag csak egy drágakő. Vajon a szépségén és értékén túl van-e valamilyen haszna az ásványcsoportnak?

A gránáthoz hasonlóan a turmalin is „okos” szilikát. A kémiai összetétel ismeretében megkülönböztethető egymástól a magmás és az átalakult eredetű turmalin, ezért üledékesen áthalmozott, eredeti ásványtársulásától elszakított, sokszor csupán néhány 100 mikrométeres példányról is genetikai információt kaphatunk. Kémiai és mechanikai stabilitásának köszönhetően a turmalin egy olyan kőzettani módszerben is szerepet játszik, amely segítségével az üledékek és az üledékes kőzetek mállottságának a mértéke adható meg.

FOTÓ: KUPI LÁSZLÓ

Kémiai és mechanikai stabilitásának köszönhetően a turmalin egy olyan kőzettani módszerben is szerepet játszik, amely segítségével az üledékek és az üledékes kőzetek mállottságának a mértéke adható meg.

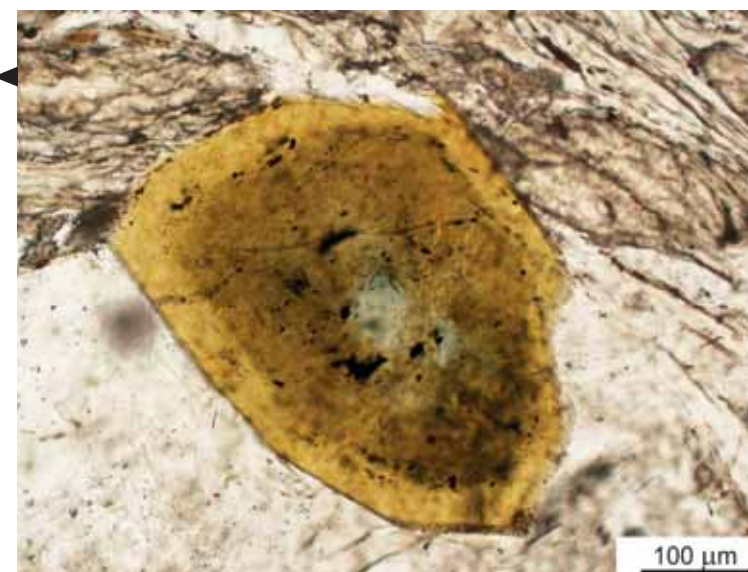
Fekete sörl kvarckristályon

Skardu, Pakisztán, 28x29 mm
Kupi László gyűjteményéből

Turmalinkokárda

Parányi turmalinkristály (drávit) keresztmetszete csillámpalából készült vékonycsiszolatban. A vastag üledék alatt az Alföld kristályos aljzatát alkotó metamorf kőzetekben a turmalin gyakori járulékos ásvány. Ez a példány 1070 m mélyről, egy Ásotthalom melletti fúrásból származik

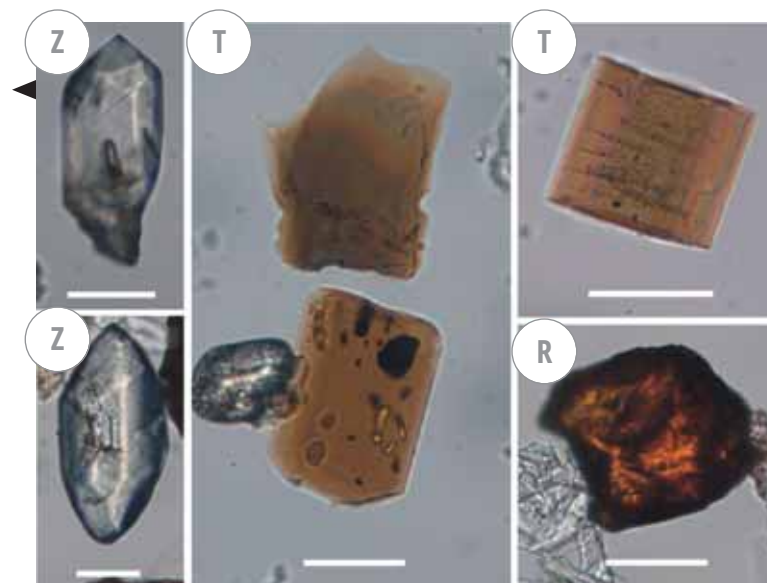
MIKROSKÓPI FOTÓ: RAUCSIKNÉ VARGA ANDREA

Az ellenálló csapat

A mechanikai és a kémiai mállásnak leginkább ellenálló három ásvány, a cirkon (Z), a turmalin (T) és a rutil (R) mennyiségének meghatározása (ZTR-index) földtudományi alap- és alkalmazott kutatások fontos módszere. Ezek a parányi ásványtöredékek a Keleti-Mecsekben, jura időszerű (~185 millió éves) homokkőből származnak. Az arányérték 50 mikrométert jelöl

Információk a lelőhelyekről, gyűjtési lehetőségekről, feltételekről és biztonsági tudnivalókról: geomania.hu

A cikk az NKFIH K 131690 témaszámú projektjéhez kapcsolódva az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja (BO/266/18) és az Innovációs és Technológiai Minisztérium UNKP-19-4-SZTE-34 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

MIKROSKÓPI FOTÓ: MIKES TAMÁS

Szétválogatják az üledék vagy az apró darabokra tört üledékes kőzet, például a homokkő nagy sűrűségű ásványait, meghatározzák és megadják egymáshoz viszonyított mennyiségüket. Az így kapott összetétel a lepusztulási terület kőzettípusaira és a szállítási távolságra utal. Így szénhidrogéntelepeket tartalmazó homok- vagy homokkő rétegek kapcsolhatók össze szomszédos vagy egymástól távolabb eső mélyfúrásokban. E módszert sikeresen alkalmazták az Északi-tenger aljzatában található nagy kőolaj- és földgáztelepek feltárásában.

RAUCSIKNÉ VARGA ANDREA
GEOLÓGUS, AZ SZTE,
GEOKÉMIAI ÉS KŐZETTANI
TANSZÉKÉNEK ADJUNKTUSA

HARMAN-TÓTH ERZSÉBET
GEOLÓGUS, ELTE TTK
TERMÉSZETRAJZI MÚZEUM

FELKERNÉ KÓTHAY KLÁRA
GEOLÓGUS, MUZEOLÓGUS
ELTE TTK TERMÉSZETRAJZI
MÚZEUM ÁSVÁNY-
ÉS KŐZETTÁRA